

Yeni Türkiye Yayınları

Tarih Serisi: 8

**ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA
TÜRK SANATI VE KÜLTÜRÜ**

PROF. NEJAT DİYARBEKİRLİ'YE ARMAĞAN

Teknik Koordinatör

Elnur AĞAOĞLU

Kapak Tasarım

YENİ TÜRKİYE

Kapak Resimleri

Ön Kapak: Prof. Nejat Diyarbekirli Çin Seddi'nin önünde (1988)

Arka Kapak: Prof. Nejat Diyarbekirli Doğu Türkistan'da

Tanrı Dağları kesiminde Kazak Yurt'u önünde

İç Tasarım

Gökçen Teknik

Baskı ve Cilt

Semih Ofset

Baskı Yılı

Şubat 2006

ISBN 975-6782-90-0

**YENİ TÜRKİYE
MEDYA HİZMETLERİ**

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu Sok. 33/7 Çankaya-Ankara

Tel: (0312) 442 62 42 - Faks: (0312) 442 62 52

e-mail: ytder@tr.net

www.yeniturkiye.com

ŞAMANİST TÜRK MİTOLOJİSİNİN ERZURUM EFSANELERİNDEKİ İZLERİ

*Dr. Mubarrem KAYA**

Mitoloji, yaban toplumların insanı, nesneleri, doğayı, dünyayı, evreni anlamlandırma çabasıdır.¹ Bu anlamlandırma inanç, tören ve uygulama şeklinde ortaya çıkar. Yaban toplumlarında bu üçlü, birbirini bütünleyen bir yapı oluşturur. Mitlerin oluşumunda, gerçeklik planında, yerdeki doğal olgulara kavram, işlev yüklenerek, kişileştirilerek; hayali planda, gökte tanrılara bağlı bir sistem içinde mit haline getirme şeklinde bir yolun izlendiği görülür². Toplumun gelişmesi ve medeniyet seviyesinin yükselmesiyle bu yapı, yerini yavaş yavaş tek tanrılı dinlere, geleneklere ve bilimsel bilgiye bırakır.

Türkiye'deki kültürel yapıya bakıldığında buna benzer bir durumla karşılaşırız: Orta Asya'dan göçlerle getirilen kültür, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra kendi bünyesine Arap ve Fars kültürünü de katmış, Anadolu'daki otonom halkların kültürleriyle karşılaşmış, on dokuzuncu yüzyılda başlayan modernleşme çabalarıyla Batı Avrupa kültürlerinden etkilen-

(*) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi - Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

mis, böylelikle pek cok katmandan olusan kültürel yapı olusmustur. Bu

Mitlerin şahıs kadrosu tanrı veya yarı tanrılardan, efsanelerin ise tarihî ve dinî şahsiyetlerle sıradan insanlardan oluşur.⁵

Bu yazıda, mitoloji ve efsane arasındaki etkiler, mitlerin temelde yer almasından dolayı mitolojinin bölümlerine göre ele alınmıştır. Kutsallığa dayalı olan mitolojik anlatıları şu dört ana gruba ayırabiliriz: 1. Teogoni. 2. Kozmogoni. 3. Antropogoni. 4. Eskatoloji.

1. TEOGONİ

Teogonik anlatılar, tanrıların doğuşları, birbirleriyle ilişkileri, insan hayatı ve doğayla ilgili işlevleri, üzerine kuruludur. Şamanist Türk mitolojisine bakıldığında, farklı Türk topluluklarının, birbirlerine göre farklı bir tanrılar, ruhlar sistemi oluşturdıkları görülür. Bu sistem genelde gök, yer/su, atalar kültüyle bağlantılı olarak karşımıza çıkar ve gökte, yerde ve yer altında bulunmalarına göre şu adlarla belirtilirler: "Gök Tanrı, Güneş Tanrısı, Ay Tanrısı, Ülgen, Yayık, Suyla, Karlık, Utkucı, Yıldırım Tanrısı, savaş tanrıları, hastalık veren ruhlar, rüzgar ve yağmur ruhları"; "Yo Kan, Talay Kan, Umay, Ana Maygıl, Ak Ene, Albastı, ateş, ev ruhları"; "Erlık"⁶. Bu konuyla ilgili bilgileri eski Türk yazıtlarında, Uygurca Oğuz Kağan destanında, *Divanü Lügati't-Türk*'te, Orta Asya'ya giden Arap gezginlerin

burada yer altına inen şamanın koruyucu ruhu gibi bir rol üstlenmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinden önce destanlarda karşımıza çıkan Gök Sakallı Koca motifi, İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra yerini Hızır'a bırakmıştır⁸.

"Hazal Ziyareti" adlı efsanede, Hazal adlı kadının kardeşi ile savaşa katıldığı, kadının saç tellerinin takıldığı yerlerde ceviz ağaçlarının yerdiği, bir ara kaybettiği kardeşini ararken tepenin zirvesinde öldüğü, tepede elinde ışıkla ruhunun gezdiği anlatılır⁹. Bu efsanenin konumuzla ilgili olan tarafı ata kültürüyle, ata ruhlarıyla bağlantılı olmasıdır. Türk mitolojisine göre, üstün gücü olan, yiğit, bilgili insanlar öldüğü zaman ruhları, kendi kavimlerinin bulunduğu yerden uzaklaşmaz, onları korumaya devam eder. Bunların ruhlarının makamı da dağ ve tepelerin zirvesi olarak kabul edilir; böylelikle ataların ruhlarına törenler düzenlenir, kurbanlar kesilir¹⁰. Bu efsanedeki Hazal da ata kültürüyle bağlantılı olarak kutsal ka-

ken de kapıları kapalı evde bir kedinin dolaştığı anlatılır¹⁵. Evi koruyan bu ruhlar insanlara zarar vermez, insanlar da onlara saygı duyarlar. İkinci efsanede bu ruhun kedi şekline girdiği de söylenebilir.

“Külhani Baba” efsanesinde de bir tek mum ile hamamı ısıtan bir evliya anlatılır. Bu şahsın sırrı ortaya çıktığında dünyasını değiştirir, o günden sonra da o şahsın ruhuna, külhanda gece gündüz mum yakılır¹⁶. Burada da yine belirli mekânları koruyan, oranın sahibi ruhlarla, cinlerle ilgili teogonik inançların, evliya kültürüyle bağlantılı olarak efsaneleştirildiğini görürüz.

“Al Karısı” adını taşıyan on iki efsanede, loğusa kadınların ciğerlerini yemek, kız çocuklarını da boğmak isteyen, kuru soğana yaklaşmayan, Allah’ın adı anılınca kaybolan, iğne batırılarak yakalandığında eve bere-

dürür.²² Yunan mitolojisindeki "Kiklop", *Dede Korkut Kitabı*'ndaki "Tepegöz" ve bu efsanedeki "Yedi Başlı Ejder" de gözleri kör edilerek etkisiz hale getirilir veya öldürülür. Yedi Başlı Ejder'in yer altındaki ruhlarla bağlantılı olarak gösterilmiş, ayrıca mağarada yaşamasıyla da kuvvetlendirilmiştir. Aslında yedi başlı ejder motifi, Hint mitolojisindeki çok başlı kozmik yılan kavramından gelmektedir.²³ Bilindiği üzere mağaralar da yer altı ile yer üstünün birleştiği yerlerdir, tekin değildirler.

"Aladağlı Dev" adlı efsanede, yer altındaki kötü ruhlara karşı savaşan insanın yanında yer alan, gökyüzündeki aydınlık ve iyi unsurlardan biri olan ay görülür. Aladağ'ın yakınındaki bir mağarada yaşayan sarışın bir dev, insanları yok etmeye başlar. Köylüler de namı çatıl yürekli yiğit olan gence valvarır, o da bu devle savaşmak için savaş duasını okur, gök-

“Ziyaretli Ziyareti” efsanesinde de yine su ruhlarıyla ilgili unsurlarla karşılaşılıyor. Davut Baba’nın önce rüyasında sonra da uyanırken gördüğü tilkinin gittiği yol üzerinde ark açılır; kurban kesilince de bu ark-tan su gelmeye başlar; Davut Baba’nın çayırı da bu suya kurban kesilmesi için vakfedilir²⁹. Burada suyla ilgili kültün oluşum süreci açıklanmıştır. Aslında suyun ruhunu memnun etmek için kurban kesilmektedir. Bu efsanedeki tilki unsuru da dikkat çekicidir. Yer altındaki kötü ruhların başı olan Erlik, bir Altay destanında İrle Han adı ile yer alır ve yine ona yardımcı kötü ruhlardan birisi olan kızı da yeryüzüne siyah tilki olarak çıkar, yiğitlerin kendini takip etmesini sağlayarak yer altına çeker, onları felakete götürür³⁰. Ele aldığımız efsanede tilki yine yol gösterici bir işlev üstlenmiştir ama eski mitolojik inançla bağını yitirmiş olan Anadolu halkı.

2. KOZMOGONİ

Kozmogonik anlatılarda, evrenin, dünyanın, yeryüzü şekillerinin, tabiat unsurlarının oluşma sebebi, insanlarla olan bağlantısı üzerinde durulur. Pek çok nesnenin var oluşunun kökeniyle ilgili açıklamalar yapılır. Türk mitolojisinde evren, dünya tasarımlarıyla ilgili malzemeler bolca bulunur. Bu yüzden bu tip anlatılar adeta Türk mitolojisinin tamamı gibi görülmektedir.

Kozmogonik anlatılarda gök, göğün direği, güneş, ay, yıldızlar, burçlar, dünyanın şekli, yer altı, yıldırım, rüzgar, su, ırmak, göl, deniz, dağ, ağaç, atar, öpemi bir yer tutmaktadır.

her dinde, her inanç grubunda, gerek kutsallaştırılarak gerekse felsefi bir sav şeklinde bu konular işlenir.

“Taşlaşan Köy” adlı efsanede suyun başını tutan bir canavar, oraya yaklaşan köylüleri ve hayvanları korkutur kaçırır. Köyün kadınları su kenarındayken yine su canavarı çıkar, kadınlar Tanrı’ya bu canavarı yok ederse kurban keseceklerini söyleyerek yakarır. Tanrı, canavarı taşa çevirir fakat kadınlar kurban kesmek yerine bit öldürürler. Sadece bir kadın kurban keser. Tanrı bu saygısızlığı, kurban kesen bu kadın dışında hepsini faşa çevirerek cezalandırır.⁴¹ Bu efsanede yer altı ruhlarıyla bağlantılı kötü bir su ruhu olan su canavarı motifi yer almakla birlikte, efsanede başat olan unsur insanların Tanrı’ya karşı görevlerini yerine getirme zorunluluklarıdır. Tanrı insanları korur fakat kendisine adanmış kurbanın kesilmesini de bekler. Bu insanların görevidir. Görev yerine getirilmeyip ce-

4. ESKATOLOJİ

Eskatolojik anlatılarda kıyametin niçin ve nasıl çıkacağı işlenir. Ahiret düşüncesiyle ilgili unsurlara yer verilir. Bu konuyla ilgili *Erzurum Efsaneleri*'nde herhangi bir unsura rastlanmamıştır.

Mitolojik anlatılar, yaban toplumların dünyasını aydınlatığı için bize halk düşüncesinin ve kültürünün temelleriyle ilgili çok önemli malzemeler verirler. Erzurum'da derlenmiş olan efsanelerle ilgili yapılan bu çalışmada da Türk mitolojisiyle ilgili yer yer aynı yer yer de tek tanrılı bir din olan İslamiyet'in örtüsü içinde değişerek varlığını sürdüren inanışların izlerini buluruz. Halk edebiyatının başka türlerinde de bu tür çalışmalarını yaparak halk mantığının, düşüncesinin analizini daha iyi yapabiliriz.